

Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratos térkép

Egy, a maga idejében mind a topográfiája, mind a kivitele tekintetében kiváló, gyönyörűen színezett, kéziratos XVII. század végi térkép 4 töredékét fedeztük fel az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában. Az egykori térkép feldarabolt lapjait XVIII. századi, kisméretű térképek kasírozására használták fel,¹ amely utóbbiak — amint azt a rajtuk levő bélyegző elárulja — már ilyen állapotban voltak Széchényi Ferencnek a magyar nemzetnek adományozott és a Könyvtár alapját képező gyűjteményében.

Szerencsés véletlen folytán a szétdarabolt térkép címe az egyik töredéken szinte hiánytalanul megmaradt, amiből a készítője és a készítésének ideje pontosan megállapítható.

A címfelirat a következő:

HVNGARIAE SVPERIORIS / NOVISSIMA DESCRIPTIO / SACRATISSIMO ET INVICTISSIMO / PRINCIPI / LEOPOLDO [I.] / ROM(ano) IMPER(atori) SEMPER AUG(usto) REGI HVN[GA(riae)] / BOHOE(miae) DALM(atiae) CRO(atiae) SCLA(voniae) ARCH(iduci) AVS(triae) D[V(c)] / BVRG(undiae) STYR(iae) CARIN(thiae) CARN(iae) WÜRT(embergae) SVP(erioris) AC IN[F(erioris)] / SIL(esiae) MARCH(ioni) MOR(aviae) SVP(erioris) ET INF(erioris) LVS(atiae) COM(iti) / HABSP(urgis) TYR(olis) ET GORI TIAE Etc. Etc. / D(omi)NO D(omi)NO CLEMENTISS(imo) / humillimo submissionis respectu / consecrata / a / Joanne Kleinwächt(er) / S(acrae) C(aesareae) M(ajestatis) Ingenieur / Año M.DC.LXXXI.

A négy szelvény közül az általunk 1., 3. és 4-gyel számozott szinte azonos 24,1 × 17,7—18,1 cm méretű, míg a 2. sz. csak egy keskeny, 7,2 × 24,1 cm-es csíkot alkot. Mindezek az eredetileg egyetlen lapot képező térképből vannak kivágva, úgy, hogy mindegyik szélükön számtalan név és jel csonka. Egyedül a 2. sz. szelvény felső széle egyezik a térkép eredeti szélével, amelynek egy vastag és egy vékonyabb fekete vonalból álló kerete volt.

A szelvények nem csatlakoznak közvetlenül egymáshoz. Az 1. számú Árva megye keleti felét, Liptó megyét, majdnem az egész Szepest, Zólyom és Gömör északi részét öleli fel (1. kép). A lap nyugati széle Árva váran keresztül, a déli Zólyomlipcsén és Krasznahorkán, míg a keleti Merény és Podolin mellett fut. Északon Árva megyénél az országhatár egy rövid szakasza is szeli a lap sarkát, viszont az a Magas Tátrától északra a szelvényen kívül haladt, sőt itt két lengyelországi község is — mint a határon belül levő — van feltüntetve.

¹ „Bosanska Gradiška”, „Plan von Carlsburg” és „Bosanski Novi”, OSzK jelzet: TK 329—331.

A 2. szelvény az 1.-től keletre levő területet, Szepes keleti szélét és Sáros nyugati felét ábrázolja, de délen lenyúlik az egykori Torna és Abaúj megye területére, egészen Jászóig (2. kép). Az 1. szelvénytől egy kb. 2–2,5 cm széles sáv választja el; nyugati széle Szepesolaszit és Lublót metszi, míg a keleti Nagysáros és Eperjes között halad el. A déli széle az 1. szelvény szélének folytatásába esik. Északon a kerettel nagyjából párhuzamosan fut az országhatár, de néhány magyarországi helység, mint pl. Lubló vagy Palocsa azon kívül fekvőnek van rajzolva.

2. kép

A 3. számú szelvény háromnegyed részét a díszes kartus tölti ki, amely minden bizonnyal az eredeti térkép jobb felső sarkában volt elhelyezve (3. kép). A szelvény délnyugati szögletébe esik Ungvár, amely fölött az Ung völgye és annak környéke még ki van rajzolva. A déli szélén Munkács várát és városát jelző épületeknek éppen csak a csúcsai látszanak, míg a délkeleti sarokban Husztot látjuk a kartus alatt feltüntetve. A szelvény északi és déli széle minden bizonnyal az 1. szelvény hasonló szélének vonalában van. Közte és a 2. szelvény között egy szélesebb, 10–15 cm-t is esetleg meghaladó szakasz hiányzik. A kartust szimmetrikusnak tekintve, a szelvény szelétől jobbra, azaz keletre, az eredeti térkép keretéig még kb. 6–7 cm-es sáv lehetett.

A 4. szelvény az 1. számú alá esik, úgy, hogy a nyugati és keleti szélük egymás folytatásában van (4. kép). Azonban közöttük sincs kapcsolat; a hiányzó sávot 10–12 cm szélességűre becsülhetjük. Bár az alsó bal sarkából egy $3,7 \times 9$ cm nagyságú darabot (talán sérülés miatt?) kivágtak, azt kipótolták, feltehetőleg még a XVIII. században, vagy esetleg még nem sokkal a térképkészítést követően (ezt az itt levő „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” feliratú pecsét bizonyítja). A szelvénynek ezt a sarkát részütösen szelte a Duna, úgy, hogy a váci könyöke Vác városával a pótoltt rész fölött, a folyónak egy kis szakasza pedig attól jobbra, a szelvény déli szélén megmaradt. E sarokra esett Pest és Buda; látkepes ábrázolásukat — más tollal ugyan, de hasonló jelleggel — pótoltták. Mint érdekességet említhetjük meg, hogy a két város képe — a nevek megfelelő elhelyezése mellett — fel van cserélve: Buda van síkon, Pest pedig hegyen fekvőnek ábrázolva. A kipótolt darabnak egészen a bal alsó sarkában ugyancsak látható egy városnak (talán Esztergomnak) szintén pótoltt, de megcsonkított, látkepes ábrázolása. Ebből arra következtethetünk, hogy e rész kipótllása még az eredeti térképlap feldarabolását megelőzően következhetett be. Egyébként a 4. szelvény Hont megye keleti részének egy darabjára, Nógrád déli részére, Heves megyére, Borsod nyugati szélére és Pest megyének a Dunától keletre eső területére terjed ki. Nyugati széle Rétságot, az északi Kékkő várát, a keleti pedig Mezőkereszttest érinti, a déli a Jászszágon halad át. Nagyjából a felső harmadában széles vörös sáv jelzi a török által birtokolt terület határát.

A mű alkotója, Johann Kleinwächter, amint az a címből is kiolvasható, császári hadmérnök volt. Róla azt tudjuk, hogy 1679 és 1681 között, majd 1683-tól ismét Magyarországon szolgált s utóbb, mint alezredes, az itt működő császári sereg mérnökeinek főparancsnoka volt. Buda 1684. évi sikertelen ostromában is részt vett. 1686-ban halt meg. Két, nevével jelzett magyarországi vonatkozású térképe ismeretes a karlsruhei gyűjteményekből: az Alsó-magyarországi bányavárosok térképe 1679-ből és Érsekújvár ostromának tervrajza 1683-ból.²

Magáról a térképről mindenekelőtt is azt kell megjegyeznünk, hogy sem fokhálózata, sem fokbeosztása sincsen. Ez a keretének a 2. szelvényen levő szakaszából kétségtelenül megállapítható. A rajza teljesen megfelel a XVII. század stílusának. A domborzatot barna színnel festett halmok ábrázolják. Minthogy a négy szelvény (a 4. sz. déli felének kivételével) mind hegyvidéket tüntet fel, a halmok szinte mindenütt elborítják a felületet. A magasabb hegyeket (pl. Magas-, ill. Alacsony-Tátra) jelző halmok pregnansabbak, sötétebb tónussal színezettek, meredekebbek és tagoltabbak, mintegy sziklás jelleget utánozva.

² GLASER Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyarv vonatkozású térképnyaga*. Budapest, 1933. 41–42, 72. és 128.

Nevük csak néhány esetben van feltüntetve. Az 1. szelvényen^a Magas-Tátránál „Montes Carpaces”, az Alacsony-Tátra nyugati részén „Montes Holle”, a keletin „Hollen” felirat olvasható, a kettő közötti hágónál (Csertovica) pedig egy halomra írva az utóbbi neve: „Mons diabolica nuptiae” (Ördögglakodalma). Az Alacsony-Tátra és a Fáttra közötti hágó (Sturec) táján három halmon is van felirat, az egyikén „Pas mons Svcha”, a másikon „Korotniza”, a harmadikon a hágó neve: „Sturetz”. Lőcsétől északra egy halom „Rheberg” névvel van ellátva, majd Rozsnyó fölött az „Avrshorn . . .” névtöredéket találjuk, amely talán a Szepes-Gömöri Érchegységet akarja jelölni. Végül a 3. szelvényen az Ung forrásvidékének hegyei a „Mons Ivpi” (Farkas hegye) nevet viselik.

A vízhálózat meglehetősen részletes; a folyókat jelző kettős vonalak a folyás irányában arányosan vastagodók. Soknak, még a kisebb patakoknak is ki van írva a neve; az 1. szelvényen a német „Flus”, míg a 4. számún a latin „fluvius” megjelöléssel.

A településeket nagyságuk és jelentőségük alapján különbözőképpen jelzi. A várak ábrázolása látképes; szinte mindegyiket hegycúcson levőnek tüntetve fel. Ilyenek: Árva, Likava, Murány, Szepes, Lubló (amely utóbbi kettőnek csak a dombjából maradt meg egy kis részlet), Hilyó, Sáros, Ungvár, Huszt, Kékkő, Szécsény, Buják, Füle, Ajnácskő, Salgó, Somoskő, Eger, Cserépvár és — tévesen — Heves. A török kézen levők (Szécsény, Buják, Hatvan, Heves, Eger, Cserépvár) tornyának csúcsán félhold van, míg a királyi területen fekvők közül Liptóújvár, Murány, Füle és Ajnácskő várán, valamint Lőcse városán fekete-sárga-fekete zászlót, úgyszintén Breznóbánya tornyán sárgát. Murány, Füle és Szécsény esetében a hegyen jelölt vár alatt külön fel van tüntetve a város is. Egnél viszont ezeket az „Erla” (Eger) patak elválasztja egymástól, sőt a város „Erlaw”, a vár pedig „Agria” névvel van ellátva, akárcsak a korábbi XVI—XVII. századi térképek zömén. A nagyobb városokat (Rózsáhegy, Breznóbánya, Lőcse, Késmárk) egyedi látképes ábrázolással jelöli, míg a kisebb helységek jelei már sablonosak, bár közöttük is több változatot találunk a helységek nagyságától, jelentőségétől függően.

A fentebb már felsorolt megyék nevei (ill. nevük csonkjai) Sáros kivételével szintén feltalálhatók az egyes szelvényeken (pl. „Liptoviensis Comit.”), anélkül azonban, hogy a megyék határai ki lennének húzva. Az elzálogosított szepesi városokra utal a „Dreizehen Stätte” megjelölés. Megjegyzendő azonban, hogy ezek sincsenek határvonallal körülvéve, azaz kikülönítve az ország testéből. Sáros területén a „Pvrtzelgrvndt” nevet, a Nagy-Fátránál pedig a „ . . . tnice” névcsonkot olvashatjuk. Végül a 2. szelvényen, közvetlenül a keret alatt „Superio(r)” (felső) szó foglal helyet, amely valószínűleg a címben is szereplő Felső-Magyarország megnevezése. Utak egyáltalában nincsenek feltüntetve.

Sajnos, a fennmaradt négy szelvény nem teszi lehetővé, hogy meghatározhassuk, teljességében mely területet ábrázolta egykor a térkép, valamint azt sem, hogy mekkora volt a mérete. A feliratából következtetve nem ábrázolták rajta az egész Magyarországot. Minthogy a címben kifejezetten „Felső-Magyarország legújabb leírása” van említve, valószínű, hogy a Dunántúra legfeljebb csak részben terjedt ki. Nem valószínű azonban — miután az 1. és 4. szelvény nyugati széle még nem jelenti az egykori térkép szélét —, hogy csak a Felső-magyarországi, azaz kassai főkapitányság területe képezte volna a tárgyát, hanem többé-kevésbé a Felvidék nyugati (akkor Alsó-Magyarországnak nevezett) része is, talán egészen a Moraváig. Az viszont megállapítható, hogy Erdélyre, amely a térkép készítésének idején még önálló fejedelemség volt,

nem terjedt ki (abból ugyanis, hogy a 3. szelvény keleti szélétől kb. 6–7 cm-re lehetett a térkép kerete). Arra sajnos, semmilyen adatunk sincs, hogy délen, a török uralom alatti területből mekkora részt ölelt fel a térképünk. A fentieket figyelembe véve az egykori térképlap méreteinek a 75 cm szélességet és 60 cm magasságot meg kellett haladnia, sőt lehetséges, hogy a szélessége 90–100 cm-t is elért.

A négy szelvényen számos, különböző irányban megmért távolság alapján a térkép méretarányát — nem tekintve az elrajzolásból adódó néhány szélsőséges eredményt — 1:300 000 és 1:500 000 közöttinek találtuk; átlagban 1:430 000-nek tekinthetjük.

Tájolása — ugyancsak figyelmen kívül hagyva a helyenkénti elrajzolásokat — nagyjából északnak mondható, attól mintegy 12–14 fokkal kelet felé elfordulva.

Kleinwächter a német névvel rendelkező helységeket németül nevezte meg. Szlovák nyelvterületen dominálnak az eredeti — és alig torzított — szlovák nevek, azonban nem egyszer ilyen vidéken is magyar névvel találunk falvakat megjelölve. Pl. Liptóban „Kis” és „Nagd Paluda”, Szepesben „Totfalu”, „Nagy Repa”, „Kisrepa”. Vagy az Ung völgyében: „Felső Domonia” és „Alsó Domonia”.

Ami a térképtöredékekről azonnal szembetűnik, az a királyi Magyarország ábrázolásának viszonylagos részletessége és meglehetősen pontossága. Természetesen vannak elrajzolt részletek, vannak üresen hagyott területek, amelyeken alig vannak települések feltüntetve. Mégis, ha összevetjük a korábbi, vagy vele nagyjából egykorú térképekkel, meglephet, hogy mind a vízrajza, mind a részletessége és valóságmeggközelítése igen sok helyen messze felülmúlja valamennyiüket.

Különösen szembetűnő ez Liptó esetében. A Vágnak minden jelentősebb mellékvizét megtaláljuk; egyedül a Fekete-Vág hiányzik róla. Ha akár Stier 17 évvel korábbi térképe,³ vagy Hevenesi 8 évvel későbbi *Parvus atlasa*⁴ megfelelő részletét nézzük meg, azokon lényegesen ritkább és elnagyoltabb vízhálózatot találunk. De ugyanez a helyzet a településeket illetően is. A megyében 68 van ábrázolva, szemben a Stier térképén látható 10-zel, ill. a Hevenesién szereplő 26-tal. De ez nemcsak relatíve, hanem abszolúte is soknak tekinthető, hiszen a XX. század elején a megye mindössze 109 közigazgatási községet számlált.

Liptóval szemben Árvában már alig találunk helységeket feltüntetve; Árva várától fölfelé például már egyetlen egyet sem. Viszonylag részletes Szepes megye ábrázolása is, bár itt már több helység nincs megfelelő helyre téve (pl. Szalók — feltehetőleg Kisszalók — Késmárktól északra, eléggé távol van jelölve, nem pedig a szomszédságában, tőle nyugatra). A vízrajzban is vannak hibák e területen (pl. a Hernád forrását Csorba vidékére helyezi, vagy Szepestótfalu és Maldur mellett egy, a Popráddal párhuzamosan futó patakot tüntet fel, ami a valóságban nem létezik).

A Felső-Garam völgyének ábrázolása, úgyszintén Gömörnek az 1. szelvényre eső része ugyancsak részletes és viszonylag pontos.

³ STIER, Martin: *Landkarten des Königreiches Ungarn und denen andern angränzenden Königreichen* . . . Vienne, 1664.

⁴ HEVENESI, Gabriel: *Parvus atlas Hungariae sive geographica Hungariae* . . . Viennae, 689.

Az országhatár meghúzása mind az 1., mind a 2. szelvényen téves. Ugyancsak eléggé hiányos és erősen elrajzolt a 2. szelvényen Sárosban a Felső-Tárca völgye. A szelvény közepe lényegesen részletesebb (Nagysáros és Szepeshely között), bár elég sok település nincs feltüntetve, topográfiai helyzetük pedig nem a leg-sikerültebb. A szelvény alsó részének a rajza (pl. a Hernád Jekkelfalvától lefelé eső szakasza) eléggé torz.

A 3. szelvényen a pompásan kidolgozott kartus alig hagy szabad területet. Ezen Ungvár környékének és az Ung völgyének települései meglehetősen részletességgel megtalálhatók, az utóbbtól kétoldalt azonban már csak egy-kettő van feltüntetve.

A 4. szelvény bal felső sarkában az Ipolytól nyugatra fekvő vidék eléggé részletesnek mondható, bár eléggé torzán megrajzolt. A jobb felső sarokban a Sajó és a Bükk közé eső terület határozottan jól ábrázolt. A kettő közötti nógrádi és kishonti vidék viszont egészen üres; mindössze 3 vár és Füle körül 4 helység van jelölve.

A királyi Magyarország egyes részeinek meglehetősen részletes és a valóságot megközelítő, a XVII. századi kartográfiai lehetőségekhez képest jó ábrázolásával ellentétben az ország török uralom alatt álló területének a képe bizony nagyon hiányos és távol áll még a viszonylagos pontosságtól is. Mindenekelőtt is, bár a Dunának csak kis szakasza érinti a szelvény — egyébként is hiányos — sarkát, Kleinwächter nem bírt szabadulni a folyónak a XVI—XVII. században általánosan bevett, könyökmentes ábrázolásától. Ez azután eleve befolyásolja az egész kérdéses terület torz képét.

Az Ipoly mentén, valamint Nógrád nyugati részén még aránylag elég sok helységet felsorol a térkép, de azok topográfiai lokalizációja nem egy esetben téves. Ezzel szemben a Galga völgye, ill. a Cserhát vidéke, keleten a Zagyvaig, délen mélyen le Pest megyébe, teljesen üres. Pest közelében találunk ugyan egy „Kurtvilles” (Körtvélyes ?), valamint egy „Gallantz” névvel jelölt helységet, de ezeket valós helységekkel nehéz azonosítani. Az előbbiről legvégső esetben feltehetjük, hogy Kerepes neve lehet igen eltorzítva, míg utóbbi — más térképekkel összevetve — valószínűleg a Pesttől délre fekvő Gubacsnak felelhet meg.

A Zagyva és az Eger vize közötti területen — amelynek ábrázolása, miként látni fogjuk, áttételekkel ugyan, de Lázárra nyúlik vissza⁵ — bővebben található helységek, de igen nagy össze-visszaságban. Az még talán nem is mondható jelentős hibának, hogy a Zagyvát nem eredezteti Somoskő és Salgó („Schauuba”) környékén, csak jóval lejjebb. Buják vára és a közelében fekvő Ecseg („Eczek”) és Jobbágyi („Jobady”), mondhatni szinte megfelelő helyre van téve, de a Hatvannal szomszédos Lőrinci („Lirintze”) teljesen hibásan Buják és Salgó között szerepel. Ugyanakkor Ecseggel és Jobbágyival mégegyszer találkozunk („Ereck” és „Jabuzy”) jóval délebbre. Szembeszökő az is, hogy Hatvan ez utóbbi kettőtől, valamint több más Zagyva környéki, a Mátra tövében fekvő községtől („Pastocht”=Pásztó, „Dosetz”=Apc, „Pata”) északra van elhelyezve. (Jász-) Fényszaru („Ferentzen”) nevével is kétszer találkozunk: egyszer — helyesen — a Zagyva, másodszor — igaz helységgel nélkül — a Gyöngyös patak mentén. A Tarna vidékén a községek sorrendje igen meg van keverve és Hevest („Höves”) hegycsúcson levő várként ábrázolja, még hozzá Kál és (Nagy-, ill. Kis-) Tályá között. A Bükk vidékén aránylag sűrűn láthatók tele-

⁵ LAZARUS: *Tabula Hungarie ad quatuor latera* . . . Ingotstadiani, 1528.

pülések, de ez a terület a térkép megrajzolása során meglehetősen kis foltra lett összezsúfolva (e részlet méretaránya 1:600 000 körüli).

Méltán felvethető a kérdés, vajon Kleinwächter maga alkotta-e a térképét, személyesen téven szert a topográfiai adatokra, vagy egyszerűen csak másolt, esetleg több korábbi térkép felhasználásával kompilált? Megismerve azonban a térkép gazdag tartalmát, amelyhez hasonló több vidék ábrázolását illetően egyetlen korábbi térképen sem szerepel, határozottan amellett kell állást foglalnunk, hogy a ráánkmaradt szelvényeken feltüntetett vidék jelentős részét személyesen ismernie kellett, s ezek részletes és a valóságot megközelítő ábrázolását egyéni munkájának tulajdoníthatjuk.

Vonatkozik ez mindenekelőtt Liptó megyére, amelynek részletesen megrajzolt topográfiájáról már megemlékeztünk. Ezt semmilyen más térképről nem vehette át, mivel még csak megközelítően ennyire részletes és pontos térkép korábban nem létezett. Szepes is részletesebb, mint bármely, a mienknél korábbi térképen, bár pontosság tekintetében itt már akad kifogásolható részlet. A Garam völgyéről, vagy Gömör északi részéről, különösen a Sajó völgyéről is Kleinwächter adja az első részletesebb ábrázolást. Hasonlót mondhatunk az Ung völgyét illetően is. A Bükkől, ill. Egertől északra fekvő vidék valamennyi megelőző térképen — még Lázárén is — torz, sokon szinte hiányzik is. Ezzel szemben a tárgyalt térkép 4. szelvényén itt, úgyszintén az Ipolytól északra meglepően sok, más térképen egyáltalában nem szereplő helységet találunk feltüntetve, még hozzá a Bükkől északra meglehetősen valóságghűen. Ezek a részek tehát feltétlenül Kleinwächter saját munkájának tekinthetők.

Vannak azonban a ráánkmaradt szelvényeken a fentiekől eltérő jellegű részletek is. A szelvények tartalmának leírása során fel is soroltuk a hiányosan vagy torzan feltüntetett vidékeket, mint pl. Árvát, a Felső-Tárca völgyét stb. Ezek a részletek a többi XVI—XVII. századi térképen is igen hiányosak. Valószínűleg Kleinwächter ezekről a vidékekről nem szerzett be személyesen adatokat, megfelelő forrásmunkák sem álltak rendelkezésére, így jobbat nem alkothatott.

Ami a török uralom alatt álló területet illeti, egyből megállapítható, hogy azt Kleinwächter nem ismerte. Nem is csoda, hiszen császári mérnök volt, hogyan tudott volna Buda és Eger között személyesen topográfiai adatfelvételt végezni? Még az Ipoly védékén és Egertől közvetlenül északra sok olyan helységet tüntet fel, amely korábbi térképekről — Lázáréról is — hiányzik (pl. Mohora, Nándor, „Riczak” = Rétság). Innen tehát valamilyen úton-módon jutottak új adatok a birtokába. De már a Zagyva és Tarna vidékének ábrázolásánál rá volt szorulva korábbi térképekre.

Ha ennek a vidéknek XVI—XVII. századi kartográfiai ábrázolásait áttekintjük, azonnal felismerjük, hogy azok mind Lázárra nyúlnak vissza. De azt is, hogy erről a területről Lázár térképe a legpontosabb. Követői csak rontottak. Ferdítettek a neveken, a helységeket gyakran az eredeti helyükről eltolták. Az átvételek láncolatában két vonal figyelhető meg. Az egyik Lázár közvetlen követője Zündt,⁶ ill. Lazius.⁷ Ők a Lázár által feltüntetett helységek közül

⁶ ZINTH (ZÜNDT), Matthias: *Hvngariae totivs vti ex complvribvs aliorvm geographicis chartis*. Norimbergae, 1567.

⁷ LAZIUS, Wolfgangus: *Hvngariae descriptio*. (Antwerpen, 1570).

sokat nem vettek át, de néhány ott nem szereplővel megtoldották (pl. „Ginghes” = Gyöngyös, „Naghut” = Nagyút, stb.). A másik vonalon Mercator⁸ sokkal jobban ragaszkodott mind a rajzot, mind a helységnevek írását illetően Lázárhoz, de egyet-mást Zündtől és Laziustól is átvett (Speede,⁹ valamint Blaeu¹⁰ szinte szolgaián követi őt).

Kleinwächtert megelőzve 17 évvel, 1664-ben Magyarországról két térkép is látott nyomtatásban napvilágot. Közülük Sandrarté¹¹ a Zündt—Lazius, Stieré a Mercator vonalat, közelebből Blaeu térképét követte. Ez a nevek ortográfiájából nyilvánvaló (pl. Zündt—Lazius: „Sirok”, „Pacztó”; Mercator: „Zirok”, „Pastok”, „Compelt”, Blaeu: „Zyrok”, „Pastoh”, „Compelt”; Stier: „Zyrock”, „Pastoch”, „Compelt”).

Kleinwächter térképén ez a részlet igen hasonló a fentiekhez, közülük mindenekelőtt is Stieréhez. A topográfiát illetően, egy-két elrajzolástól, néhány helység elhagyásától eltekintve ugyanazokat tünteti fel. A nevek írásában is Stiert követi — jónéhány torzítással (pl. „Jabugi” = „Jabuzi” = Jobbágyi, „Hibalon” = „Hibaln” = Héhalom, „Pastoch” = „Pastocht” = Pásztó, „Compelt” = „Compest” = Kompolt). De Stiert követi Kleinwächter abban is, hogy mindkettőjüknél — a korábbiakkal ellentétben — Hatvan tévesen Pásztótól északra van ábrázolva, Atkár pedig kétszer fordul elő (a Gyöngyös, ill. a Tarna mentén). Ugyancsak Stierén kívül egyedül a mi térképünkön látjuk feltüntetve „Schauha” (feltehetőleg Salgó) várát Buják és Somoskő között.

Másutt is találunk részleteket, amelyek mellett szólnak, hogy Kleinwächter sokat vett át Stiertől. Így az 1. szelvényen levő „Rheberg”-et egyedül Stiernél találjuk meg „Der Rehberg” alakban.

Van egy érdekes részlet a 3. szelvényen: az Ungtól keletre három helységet („Rama”, „Balizna”, „Peredska”) találunk, amelyet azonban nem lehet maiakkal azonosítani. E három nevet több korábbi térképen (Stier 1664, Blaeu 1647, Speede 1626, Mercator 1585 körül) ugyancsak megtaláljuk, többé-kevésbé hasonló helyen és többé-kevésbé hasonlóan írva. Lázárnál csak a két utolsó szerepel, közülük „Peretzke” az Ung és Turja összefolyásánál, „Baletzna” pedig feljebb, az Ung mentén. Nyilvánvaló, hogy Percsenyről és (Nagy-) Bereznárról van nála szó, amelyeket megközelítően jó helyen ábrázolt is. Csakhogy a vidéket nem ismerő kartográfusok ezeket, nevüket is egyre inkább eltorzítva, helyükről egyre inkább eltelve ábrázolták, Mercatortól kezdve megtoldva egy harmadikkal, amely nála „Raina” néven található.

Stiernél e három név Kleinwächterrel azonos formában szerepel és vele azonos helyen. Feltűnő azonban, hogy a térképünkre e három név, a hozzájuk tartozó jellel, más tintával van rávezetve s mind a jelek, mind a betűk nagyobbak is (bár teljesen azonos jellegűek) a többi helységénél. Világos tehát, hogy Kleinwächter eredetileg ezeket — helyesen — nem tüntette fel, hiszen mind Percsenyt („Perczin”), mind (Nagy- és Kis-) Bereznát („Nagy Bresna”, „Kisbresna”) elhelyezte az Ung völgyében, nagyjából a valós helyükre (igaz, a két utóbbit felcserélte). Utólag azonban, Stier térképének hatására, vagy maga Kleinwächter, vagy egy közeli kortársa „kiegészítette” a munkáját, a valóságban rontott rajta.

⁸ MERCATOR, Gerardus: *Hvngaria*. (Duysburg, kb. 1585).

⁹ SPEEDE, Iohn: *The mape of Hungari*. (London), 1626.

¹⁰ BLAEU, Guiljelmus — BLAEU, Johannes: *Hvngaria regnum*. Amsterdami, (kb. 1647).

¹¹ SANDRART, Jacob: *Neue Land Tafel von Hungarn* . . . Nürnberg, 1664.

A 3. szelvényvel kapcsolatban még csak annyit jegyzünk meg, hogy nem lehet véletlen, miért helyezte ide a kartust a térképünk rajzolója. Stier térképén Bereg és Máramaros északi részén — ellentétben Lázárral, Laziussal — nincsen egyetlen helység sem feltüntetve. Ezt az üres foltot (Munkács és Huszt fölött) töltötte tehát ki Kleinwächter a kartus színekben és alakokban pompázó rajzával, amely jellegzetes barokk munka.

Mindezekből tehát megállapítható, hogy a térképünk szerzőjének ismernie kellett Stiernek 17 évvel korábban megjelent térképét (vagy egy olyan általunk nem ismertet, amelyről maga Stier is másolt) és javarészt annak az alapján rajzolta meg azokat a területeket, amelyekről személyes adatokkal nem rendelkezett.

Azt is megállapíthatjuk azonban, hogy Kleinwächter még más, az övét megelőző térképről is átvett néhány részletet. Ilyen pl. a „Mons lupi” az Ung forrásvidékén. Különben e név is Lázárra nyúlik vissza, csakhogy őnála a „Mons latro(n)um” (Zsiványok hegye) nevet olvashatjuk (megjegyzendő, hogy ez a Latorca forrásvidékéhez is közel esik, bár a folyó felső szakasza nincs ki-rajzolva). Zsámboki vezeti be azután az előző nevet,¹² amelyet a Mercator vonal térképein — Stierét kivéve — viszontláthatunk.

A Stiernél ugyancsak hiányzó „Pvrtzelgrvndt” név előzményei viszont nem is a Mercator vonalra vezethetők vissza. Sandrartnál egy szepességi helység nevéként találjuk „Wurzlgrundt” alakban, ami Zündttől van kölcsönözve. Utóbbinál ugyanis ugyanitt helységjel nélkül két hasonló nevet találunk, mégpedig „Wurzlgrandt” és „Wolfgrundt” nevet.

A Pesttől délre látható „Gallantz” helység ugyancsak nem Stiertől van átvéve; őt kivéve a korábbi térképeken „Galacz”, „Galaz”, Lázárnál — helyesen — „Gubacz” (Gubacs) alakban találjuk meg.

Mindezeket összefoglalva meg kell állapítanunk, hogy Kleinwächter a térképének egyes részeit saját adataiból állította össze, más esetben azonban többkevesebb adatot átvett, sőt át is másolt korábbi térképekről, legfőképpen Stieréről.

Érdeemes arra is kitérnünk, hogy az 1681 után megjelent térképeken nem találunk-e olyan részleteket, amelyek hasonlóak az általunk bemutatott térkép-töredékeken lévőkhöz, nem ismerünk-e fel előbbieken néhány, Kleinwächter térképét megelőzőkön elő nem forduló adatot?

Gondolhatunk pl. Hevenesi *Parvus atlas*ára. Kettőjük között azonban valami kevés a hasonlóság. Még leginkább a Zagyva és Tarna vidéke lenne annak mondható, de minthogy Hevenesinél több, Kleinwächter térképéről hiányzó, de a korábbiakon szereplő helységet is találunk feltüntetve, nyilvánvaló, hogy az e területre vonatkozó adatait nem innen merítette.

A *Parvus atlas*t három évvel megelőzően, 1686-ban látott napvilágot Cantelli da Vignolanak egy térképe Magyarországról.¹³ Ezen viszont sok olyan részlet ismerhető fel, amely részletesség és pontosság szempontjából határozottan felülmúlja — Kleinwächterét kivéve — a többi korábbi térképet, ugyanakkor feltűnő hasonlóságot árul el utóbbival (nyilvánvaló, hogy kisebb méretarányából kifolyólag sok helység nincs nála feltüntetve). Különösen Liptó, a Felső-Sajó völgye, a Bükk-től északra eső vidék, az Ipoly völgye, a Börzsöny

¹² SAMBUCUS, Joannes: *Vngriae loca praecipua recens* . . . (Antwerpen), 1579.

¹³ CANTELLI DA VIGNOLA, Giacomo: *L'Vngaria nuouamente descritta* . . . Roma, 1686.

vidéke az a terület, amely hasonló módon csak Kleinwächternél van ábrázolva. Az Alacsony-Tátra neve is azonos mindkettőjüknél: „Holle M(ons)”. Igen feltűnő az is, hogy a nevek írásában is leginkább a mi térképünket követi (pl. Kleinwächter: „Jabuzy”, „Pastocht”, „Dosetz”, „Hudjak”, „Riczak”; Da Vignola: „Iabuzy”, „Partocht”, „Dosatz”, „Budjak”, „Piosah”=Jobbágyi, Pászto, Apc, Huguag, Rétság). Ugyancsak szembetűnő, hogy Buják környékére helyezi Kleinwächterhez hasonlóan Lőrincit („Lirinze”). A Bükk keleti szélén ő is feltünteteti „Warmbad”-ot (Tapolca), amit viszont Kleinwächter valószínűleg közvetlenül Zsámbokitól vett át. Másutt azonban (pl. a Garam vagy az Ung völgye stb.) Da Vignola nem követte Kleinwächtert.

Ugy tűnik tehát, hogy a térképünk a maga korában egyes kartográfusok előtt ismertté vált, merítettek belőle, igaz nem sokan. Da Vignolan kívül Nicolaus Visschernek,¹⁴ ill. Jacobo de la Feuillenek van egy Duna-térképe,¹⁵ amelyen Kleinwächter örökségek fedezhetők fel Liptó, a Felső-Sajó, valamint a Bükk-től északra fekvő vidék ábrázolásában. Ezt Sanson is átvette az 1692-ben Hubert Jaillot által kiadott atlaszában,¹⁶ mégis ugyanennek az atlasznak egy másik lapján¹⁷ Magyarországról egy, Mercator nyomán készült, topográfiai szempontból lényegesen gyengébb térképet is közöl.

Kleinwächter, aki császári hadmérnök volt, a térképét I. Lipót császárnak ajánlotta. Bizonyára nem jószántából készítette el a művét, feltehetőleg megbízást kapott rá. Ennek okát, ha nem is tudjuk bizonyítani, két körülmény alapján sejtjük. Az egyik a készítésének ideje, a másik az ábrázolt terület. A térkép 1681-ben, azaz két évvel a török felszabadító háború megindítását kiváltó bécsi ostrom előtt készült. Az udvarnak ekkor még egyáltalában nem volt szándékában a török ellen offenzív hadjáratot indítani, aminek vezetését egy részletes és jó Magyarország-térkép nagymértékben segítette volna. Európa különösebb érdeklődését Magyarország iránt is csak a felszabadító háború megindulása váltotta ki, tehát ilyen irányú igények kielégítésén sem kellett fáradozni. Mégis a császári hadvezetés előtt éppen ezekben az években és éppen a térképünkön ábrázolt Felső-Magyarország nem volt közömbös terület. 1678-ban állt Thököly Imre a császár ellen felkelők élére és történetesen 1681-ben volt hatalma teljében. Bár ekkor fegyverszünetet kötött, Bécs bizonyára fel óhajtott készülni egy újabb küzdelemre és ezért a Thökölyvel szemben számításba vehető hadműveleti területről, azaz Felső-Magyarországról részletes térkép birtokába óhajtott jutni. A Dunántúl távol esett Thököly bázisaitól, az tehát nem volt elsőrendűen érdekelt terület s a török birtokolta országrészről sem kellett e célból részletes térkép.

Kleinwächter ezt a feladatát — amint láttuk — részben saját adatfelvétel, részben más térképek compilációja útján, a kor követelményeinek megfelelően, kortársainál jobban oldotta meg. Munkáját gondosan elkészített, művészien kidolgozott térkép alakjában terjesztette az uralkodója elé. Őszintén sajnálhatjuk, hogy ennek a pompás műnek csupán négy kis töredéke maradt ránk.

¹⁴ VISSCHER, Nicolaus: *Exactissima Tabula, qua tam Danubii Fluvii pars media ...* Amst(erdam), (kb. 1680).

¹⁵ FEUILLE, Jacob de la: *Totius Danubii nova et accuratissima/tabula ...* (Amsterdam, XVII. sz. vége).

¹⁶ SANSON, (Nicolas): *Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde ...* Paris 1692. I. kötet 13.

¹⁷ Uaz: 2. kötet 209.

PATAY, PÁLNE

Eine handgeschriebene Oberungarn-Karte aus 1681

Vier Fragmente einer prachtvollen Karte haben wir in der Kartensammlung der Széchényi-Bibliothek auf kleinere Karten vom XVIII. Jahrhundert kaschiert entdeckt. Ihr Hersteller war Johann Kleinwächter, kaiserlicher Ingenieur. Die Masse der einzelnen Segmente sind $24,1 \times 17,7 - 18,1$, bzw. $7,2 \times 24,1$ cm.

Die Segmente schliessen sich nicht an. Am ersten ist der obere Waag- und Grantal, sowie der Grossteil der Zips, am zweiten Teile der Zips und des Komitates Sáros, am dritten der Tal des Flusses Ung, endlich am vierten die Gegend zwischen Eipel und Sajó, bzw. Pest und Erlau abgebildet. Die vollständige Karte umfasste wahrscheinlich das ehemalige Nordungarn (heute Slowakei und benachbarte Gelände von Ungarn), von der March bis Siebenbürgen. Ihre Breite konnte 75 (eventuel 100), ihre Höhe 60 cm erreichen. Ihr Massstab ist durchschnittlich 1 : 430.000.

Auffallend ist die detaillierte und relativ pünktliche Darstellung derjenigen Gebiete, die damals zum Königreich Ungarn gehört haben (z. B. Liptau). In dieser Hinsicht gibt es überhaupt keine vorangehende oder gleichzeitige Karte, die sie überragen möchte. Kleinwächter musste also einen Grossteil von seinem Werk aus eigenen Aufnahmen zusammenstellen. Nicht so die unter türkischen Herrschaft stehenden Teile des Landes (am Segment 4. ist die Grenze mit einem roten Streifen markiert). Das Bild von diesem Gelände hat er von früheren Karten übernommen, vor allem von Stiers Ungarnkarte (1664), die im Grunde auf die Karte von Lazarus (1528) zurückgreift (durch Mercator und nicht durch Lazius oder Zündt). An machen nachfolgenden Karten (z. B. Cantelli da Vignola, 1686) sind einige an unsere Karte ähnliche Einzelheiten zu erkennen.

Kleinwächter wurde zur Herstellung seiner Karte wahrscheinlich für Zwecke der Kriegsoperationen gegen die Kurutzenheere von Imre Thököly aufgefordert.